

бўлса, қофия тоник қофиядир. Бунга тоник қофия урғусининг ўрни сўз бўғинидаги миқдорий сирада фарқланса ҳам, моҳиятан бир хилдир. У динамик қофия урғусидан фарқли равишда, констант бўғинни овознинг кучи билан ажратади ва шунинг учун ҳам тоник қофия деб юритилади.

2. Қофиядошлик системасида турувчи сўзлар - қофия компонентлар урғуси бирдан ортиқ бўлиши ҳам мумкин: уларда бош ва иккинчи даражали урғулар мавжуд бўлади.

3. Қофиядош сўзлар - қофия компонентлар урғусида бўғинлар бўйича ҳам ўзаро тенглик, мутаносиблик мавжуд бўлади. Агар тенглик асосий урғу бўйича бузилган бўлса, иккинчи даражали урғу ёрдамида тенглашади. Урғунинг ролисиз қофия йўқ. Чунки урғусиз сўз бўлмаганидек, сўзсиз (сўзлар орасидаги оҳангдошликнинг урғу бўйича ҳам мутаносиблигисиз) қофия вужудга келмайди.

4. Қофиядошлик системасида турувчи сўзлар урғусининг олдинга силжиши соф фонетик функция бажариш асосида кечади: монотон товушни политонга айлантириш билан қофияни шакллантириш учун хизмат қилади.

Қофияни шакллантирувчи урғунинг ўрни бўйича нисбатан эркин бўлишини урғунинг ўзида мавжуд бўлган турли омиллар - функционал рангбаранглик таъмин этади. Агар урғу қофияни юзага чиқаришда фонологик функцияси билан восита бўла олмаса, стилистик ёки грамматик вазифаси билан қофия вужудга келишида қатнашади, шунингдек, фоно-поэтик функцияси билан, яъни монотон товушни политонга айлантириш билан қофия шаклланишида қатнашади. Қофиядошлик фақат бош урғу билангина боғлиқ бўлмай, иккинчи даражали - қўмакчиси билан ҳам боғланади.

Демак, қофия ўзбек шеъриятида урғу билан зич алоқадор экан, у бутун туркий шеъриятда ҳам урғу ҳодисаси билан боғланади.

АДАБИЁТЛАР

[1].Х а м р о е в М.К. Основы тюрского стихосложения. Алма-Ата, 1963, С.80-82 [2].Г о л о в и н Б.Н. Введение в языкознание, Москва, 1973, С.57-58 Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент, 1980, Б.69 [3].П о л и в а н о в Е.Д. О приеме аллитерации в киргизской поэзии в связи с поэтической техникой и языковыми фактами других "алтайских" народностей. Сб. "Проблемы восточного стихосложения". М., 1973, С.101-102 [4].Т у й ч и е в У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Тошкент, 1966, Б.168 [5].Н а в о и й А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик, 1-том, Тошкент, 1987 [6].Б о р о в к о в А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка. Узбекско-русский словарь. М., 1959, С.681.

Ўзбек адабиётшунослиги кафедраси

Қабул қилинди
3.12.96.

УДК 4.414.

“ЛУҒАТИ АТРОКИЙА”ДА ШАВОҲИДЛАР ВА ХАВОЛАЛАРНИНГ ҚўЛЛАНИШИ

Ш. Жонбоев

В статье даются отношение и критические замечание к словарю произведений Алишера Навои “Лугати атрокийа”.

The article deals with the relation and critical remarks to the “Lughati atrokiya” - a dictionary of the works of Alisher Navoy.

Луғат дегани сўзнинг ҳар бир маъноси учун бирор мисол келтирилса, ҳақиқий луғат бўлади. Чунки сўз мисол билан бирга хотирага мустаҳкам ўрнашиб қолади. Шунинг учун сўзларнинг маъноларини қувватловчи, амалий асословчи шавоҳидларнинг аҳамияти қадим замонлардан ёзилган ва бу лексикографик йўл шарқ луғатларининг деярли ҳаммасидан кенг қўлланиб келган. Ижодкор асарлари учун ёки ёлғиз асар учун тузилган луғатларда эса ўша асарлардан шавоҳидлар келтирмаслик илмий нуқтаи назардан сира мумкин эмас.

Навоий асарлари учун тузилган луғатлар, шу жумладан, “Луғати атрокийи”да ҳам шоҳидлар келтириш учун танланган Навоий ва бошқа шоиру адибларнинг асарларининг бу луғатда тутган ўрни ва уларнинг функциялари ҳақидагина гап юритамиз.

Мисоллар назмий асарларидан олинган бўлса, икки мисра ёки бир байт бўлади:

к э с и л г а н “кесилган”:

Таъбийи ҳар конгур узра ташлар,

Ишқ ти:ғидан касилаг башлар (“Шайх Санъон”дан)

Мисол рубойи бўлса, тўла ҳолда келтирилади:

т а м ғ а ... “тамға, муҳр” ...Бобурнинг бир рубойида келади:

Иҳа:ри зара:фату лата:фат ққласиз,

Ҳар ҳарфда йуз наза:кат ққласиз,

Гар ҳинд иши қаттқғ эрмас нэвчун,

Исқғ йэрдин савуғ зара:фат ққласиз. (Бобур)

Изоҳланаётган сўз кўп маъноли бўлса, ҳар бир маъно учун битта, баъзан ундан ҳам кўпроқ мисол келтирилади:

к ў п - “кўп” ...

Кўп йугурди равзада ғайнан тусамма:

Тапмадқ ул чашнқким шақкар табқдадур (Лутфий)

к у б - “хум”:

Ба:да куп-куп анда ҳа:зир ққладқлар,

Нуқд анда коп-коп за:ҳир ққлдқлар,

Савти на:қу:ру, сада:йи арғанун.

Шайх ди:ни ма:тамиға тартиб ққлдқлар (“Шайх Санъон”дан).

Навоий асарларига тузилган луғатларнинг муаллифлари баъзи луғат мақолалар ичида сўзларнинг маъноларига мисол келтирганларида ушбу мисоллар олинган қўлёзмаларга танқидий нуқтаи назардан ёндошадилар. Луғатнависларнинг қўлёзмаларга танқидий қарашлари, айниқса, ўзларидан олдинги муаллифлар ёки бошқа луғатларда йўл қўйилган хатолар хусусида гап борганда яққол кўринади. Бу ҳол кўпроқ “Санглох”да дуч келади.

Масалан:

“қ а р а ғ “қўз қорачиғи”. “... Румий буни “қўл” маъносида ёзади. Қароқчилар ҳақида эса “қарақчқ” дейилгани учун, у “толон-торож” ва яна “қора” маъноларини ҳам келтирган. Носирий ҳам унинг изидан борган. Бу маъноларнинг ҳаммаси - бемаъни, чунки уларни ақл бовар қилмайди”.

Фатҳали Қожар ҳам луғат маволалар ичида шу йўсинда гапиради:

“ч а п у н - сўзнинг маъноси “хурж”, “толон-торож” ва ч а п у н ч қ - “босқинчи”. Аммо ушбу ўринда бу маъно тўғри келмайди”.

Фатҳали Қожар луғатнинг бошқа бир ерида ҳам шу сўзга қуйидагича изоҳ беради:

“ч а п у н - сўзнинг маъноси тушунилмади, хатто марҳум Мирзо Маҳдийхон ҳам бу илмда камолотга етишган бўлишига қарамай, сўзни тушунмаган ва “маъноси ечилмади” деб ёзиб қўйган.”

Қожарнинг “Санглох” учун матнда хатоси кўп қўлёзма китоблар жалб қилингани ҳақидаги маълумотлари аҳамиятлидир. Жумладан, Фатҳали Қожар Навоий асарлариджаги маъноси шубҳали 12 сўз ҳақида гапиради. Бу сўзларга Мирзо Маҳдихон “маъноси ечилмаяпти” ибораси билан қайд қилиб ўтганини ёзади. У, аввало, ўша сўзларнинг ҳар бирини “Хазойин ал-маоний” ва “Хамса”да қандай келгани ҳақида гапириб, сўнг бу сўзнинг маъноларини ечиб беришга ҳаракат қилган. Шулардан бири - “аранг” сўзи таҳлилидир:

“а р а н г сўзининг нусхани кўчирган котиб янглиш ёзган. “Чор девон” ва бошқа асрларда бу сўз учрамайди-ю қандай қилиб ҳам шунча асарлар ичида сўз фақат шу фардда келарди. Шунинг учун (бу ерда) а р а н г эмас, балки а н и н г бўлиши керак, маъно ва вазн жиҳатидан ҳам тўғри бўлади. ... қатъиян айтиш мумкинки, а р а н г - хато, а н и н г - бўлиши керак. Мирзо Маҳдихон “маъноси ечилмаяпти” деб ёзган фарднинг иккинчи қисмининг бу сўзга алоқаси йўқ”.

Фатҳали Қожар Навоий ёки бошқа бирор муаллифнинг муайян асаридан мисол келтиришда Толе Ҳаравий, Румий ва Маҳдихон сингари ушбу мисол асарнинг қайси еридан олинганини, бобнинг номи ва мазмунини қисқа баён бериш билан амалга оширади.

Юқоридаги каби мисолларга берилган қайдларнинг қўлёзма луғатларнинг ўзи ва, айниқса, қўлёзма асарлар учун жуда муҳим аҳамияти борлиги қўпчиликка маълум бўлмаса керак. Холбуки, бунинг каби қайдлар ўша мисолларни ҳар ким ўз қўлида бор нусхасидан қийналмай топиб олиши ва ўзи учун керакли мақсадларга йўналтириш ёки, жуда бўлмаганда мисолнинг тўғри ёки хатолигини текшириб кўриш учун асқотади. Навоий луғатларини изчил ва чуқур ўрганган тадқиқотчи олим Б.Хасанов ўз тадқиқотларида луғатлардаги мазкур маънодаги қайдларга юқори баҳо беради.

Матншунослар учун ўтмиш ижодкорлар асарларининг илмий-танқидий матнларини юзага келтиришда қўлёзма китоблар матннинг бузилмаганлиги муҳим аҳамиятга эга. Улар ўнлаб қўлёзма матнларини сўзма-сўз текшириб, муаллиф нусхасига яқин матнни тиклашга уринадилар. Бу машаққатли ишда қўлёзма луғатлар шоир адибларнинг асарларидан иқтибос қилиб олинган шеърӣй ва насрий парчаларнинг ноёб манбаси сифатида ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Эндиликда матншунослик амалиётида ушбу адабий ёдгорлик хазиналаридан фойдаланмоқ даркор. Кейинчалик ишонарли матнлар юзага келгач, қўлёзма луғатларга жлб қилинган мисолларнинг ҳам тўғри-нотўғрилигини текшириб чиқиш имкони туғилади.

Хаволаларни қўллаш луғатнавислик ишининг қадимий усулларида биридир. Хаволалар фақат “Санглох” ва “Луғати атрокийя”да учрайди. Бу масалада ҳам Фатҳали Қожар “Санглох”га қарам қилиб қўйилгани учун фикримизни хаволаларнинг “Санглох”да келишига қаратамиз. Маҳдихон хаволалари “м а з к у р х а: х а д ш у д” (“фалон жойда... эслатилади”) ва “м а з к у р ш у д” (“фалон жойда... эслатилди”) иборалари билан амалга оширилган. Буларга мисоллар:

“ч э к и н ҳам шу икки маънода мустаъмалдирки, бу ҳақда ч и: м бобида эсланган эди”.

“Ч о г ушбу маънода ч о қ ҳам ишлатилади. Бу ҳақда “чи:м билан қоф” бобида эслатилади”.

Боя тилга олинган тадқиқотчи фикрича, Фатҳали Қожар “Луғати атройика”нинг к и й и з, к и р ш а н, к э к р у к, с а д а қ ва қ а р п а р луғат мақолалари ҳақида гапирилиб. Булар бироз ўзгартирилган ҳолда “Санглох”дан олинган, сўнгра у ердаги н а в и ш т а ш у д а (ёзилган эди), б а қ а л а м а: м а д а (ёзилган эди) каби хаволалар қилингану уларнинг ғалати экани ҳақида гапирилган. Ҳақиқатдан бу ўринда ҳам мазкур фикр муаллифи “Санглох”, “Бадойи ал-луғат”, “Абушқа” қатори “Луғати атрокийя”ни ҳам жуда синчиклаб текширганини яна бир бор қайд қилганимиз ҳолда, унинг эътирозларини рад қилишнинг йўли йўқ эканини маъқуллаш лозим бўлади. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун “Луғати атройика”дан к и р ш а н луғат мақоласини келтирамиз:

“киршан “оқ юз креми”га айтишади, бошқа сўз билан ҳам дейишади ва ўз ерида келган эди”.

Албата, бундай хавола билан к и р ш а н сўзининг ўрнида ишлатиладиган сўзни “Луғати атройика”дан топиш амри маҳолдир.

к э к р у к луғат мақоласини ўқиб чиқсак. Бу ерда ҳам худди шу ҳолга юзланамиз: “г е г р у к “кекирик”дир, бошқа сўз билан ҳам айтишади. У ўз ўрнида ёзиб қўйилган эди”.

Шундай қилиб “Луғати атройика”да учраб турадиган хаволаларга қараб унинг муаллифи кўзлаган мақсадга тушуниб бўлмайди. Яна ҳам аниқ айтадиган бўлсак, Фатҳали Қожар шарқ луғатларида сўзларнинг маъноларини очиб беришидаги муҳим лексикографик усуллардан бири - хаволаларнинг функцияларини тушуниб етмаган. Оқибатда уларнинг на луғат учун ва на сўз изловчи учун бирор нафи тегмайдиган бўлиб қолган.